

**ПЕДАГОГИЧЕСКИ
ФУНДАЦИЯ**

СТУДИИ

РЕТРОСПЕКТИВНИ ИДЕИ ВЪВ ФИЛОСОФСКОТО ПОЗНАНИЕ ЗА КРИТИЧЕСКОТО МИСЛЕНЕ

Антония Кръстева

Сред въпросите, които човек често си задава, има такива, за които се допитва до собствения си опит и други, за които получава отговор от науката. Несъмнено в човешкия живот съществуват проблеми, на които ние сами трябва да намерим решение, съпътстващи определените ни цели и смисъл на живот. Тези въпроси се свързани с човека като мислещо същество, с начина му на мислене, формиращ смисъла на собствения живот.

Философията, определена като “наука изобщо” (Платон), е ценен помощник с оригинални теории (философски възгледи) за мисленето и смисъла на човешкото съществуване в битието.

Един от основните въпроси, които тя разглежда, се формулира като въпрос на отношение на мисленето към битието. Интересът е към общия въпрос: Кое е първичното – материята или мисленето? Самото понятие “мислене” във философската наука се използва в твърде широк смисъл, понякога като синоним на съзнание (разум) или като синоним на “дух”, т.е. психика. Мисленето се приема преди всичко като обществено-исторически процес, като историческо развитие на познавателните възможности на човечеството, като родово мислене на човечеството.

От позиция на философските науки, в гносеологията мисленето се разглежда като основен компонент на познавателния процес във всички области на знанието. Мисленето се основава на сетивните, възприят-

ните данни, където се издига познавателният процес до най-високите стадии на абстрактно-логическото мислене (Пирьов 2000, с. 118). Логиката изследва въпросите за правилността на мисленето, за формите и законите на мисленето, за основателността на понятията, съжденията, умозаклученията, валидните форми на аргументацията, на които се основава науката.

Критическото мислене във философското познание не се среща като чисто понятие. То се интерпретира в различни философски учения от древността до наши дни, като се очертават неговите фундаментални принадлежности от основните философски дялове – онтология, гносеология, епистемология, философска антропология. Едва през последните няколко десетилетия на XX век понятието “критическо мислене” намира своето достойно място сред философските изследвания и анализи.

В тази аспект **целта на настоящата разработка** е да проследи историческото развитие на философската мисъл (представители, системи, школи), чиито филиционни идеи и не толкова такива, са ориентирани към установяване на понятието “критическо мислене”. Независимо от отразените борбени противоречия между диалектическия и метафизическия метод на мислене, в съдържанието на философското познание намират своето отражение сменящите се една след друга във времето теории и системи, изследващи човешкото познание, мисленето, познавателната дейност.

Тук следва да се уточни думата “понятие” като един от нюансите на философския език. Етимологично думата понятие “begriff” произтича от немския глагол “begreifen”, означаващ – “схващам”. В този смисъл схващането на различните философски теории и определения в единство, обхващането им в едно смислово цяло, означава да мислим за критическото мислене като понятие. По този начин се поставя идеята в единство, като я правим понятна. Понятието за критическото мислене е разбиране за самото критическо мислене. Понятието “критическо мислене” се разглежда в едно мисловно цяло на философското познание, в което отделните учения (определения) очертават смисъла на мисленето и познавателната дейност. По този начин се образува смисловото “лице” на критическото мислене.

Аналитичната философия (античност от лат. “antiquitas” — древност) е уникално постижение на човешката мисъл и завършен синтез на върховите постижения на научното познание на древния свят. Тя е венец

на човешкото знание, който краси живота и дейността на нейните гениални представители. Ученията и са важен фактор във формирането на световната култура и цивилизация. Знанието е висшата добродетел на човешкия дух и незаменимо средство за нравственото усъвършенстване на човека. В исторически аспект значимите завоевания на античната философия са здравата основа, върху която се изграждат идеите на европейската философска мисъл. Главна особеност е нейният материализъм, изградил теорията на познанието и диалектиката. Отначало диалектиката на мисленето е дадена в зародишна форма, но на по-късен етап се създава не само формалната логика (Сократ, Аристотел), но и първите теории на диалектичката логика.

В многобройните форми на древногръцката философия отражение намират почти всички по-късно създали се философски учения.

Хераклит (ок. 454 – ок. 483 г. пр. н. е.) е представител на античната философска мисъл и по-точно на йонийците. Той е един от основателите на диалектиката и неговото учение е ярко изражение на стихийната диалектичност в ранната гръцка философия. Според него целта на човешкото познание се състои в изучаването на самата природа: мисленето е велико достойнство, то е част от божествения логос. Познанието е познание на обективно-реалния свят в неговото вечно изменение. Истинската мъдрост е преминаване от явлението към същността и единството на света, което се постига посредством мисленето. В своята теория за познанието, Хераклит изтъква *връзката между сетивното и разумното (логическото) познание*, т.е. първата степен на това познание е сетивното възприемане, която довежда до втората – до обработване на сетивните данни с помощта на разума. Мисленето постига истината въз основа на сетивните данни, но те имат познавателна стойност, ако се контролират от мисленето (Радев, Панова, 1999, с. 25–30).

С тази своя теория Хераклит ни посочва не само обективната диалектика, но и поставя въпроса за познанието (отражение в мисленето) на обективната диалектика. Показва, че в неговото материалистическо учение са били положени, макар и още неясно, основните положения на теорията на познанието, много преди Сократ и Платон.

Демокрит (*първата половина на V век*) е един от крупните материалисти на античния свят. Името му се свързва с възникването на атомистическата философия. Неговият съществен принос е в обосноваване на първата теория на познанието като сравнително цялостно учение за същността, степените и формите на човешкото познание. Познанието

се гради върху образи, които идват отвън. Това означава, че мисленето (познанието) е отражение на действителността. Достига до идеята за обективната детерминираност на познавателната дейност и на нейните конкретни резултати. *Познанието се разбира като съответствие между познавателните форми и предметите на познавателната дейност.* Именно това съответствие (основава се на изоморфизма) е основният белег и условие за достигането на истината, за съдържателността на човешкото познание. Наред с това философът признава значението на сетивните органи в познанието. Без усещане не е възможно никакво познание. Сполучливо характеризира основните видове усещания – зрително, слухово, вкусово, обоняние, осезание, като изяснява техния механизъм и познавателното им значение.

На Демокрит принадлежи схващането за сетивното и логическото познание, като поставя проблема за връзката между сетивните данни (усещането) и мисленето (разума). Усещането е познание за явлението, докато мисленето достига до същността на нещата. За него абстрактно-логическата дейност се базира върху сетивните впечатления, основани на възприятието. По този начин противопоставя сетивата срещу разума.

Демокрит отбелязва отделни страни на индуктивната логика и полага основите на материалистическата логика. Тя е изградена на аналитико-синтетична основа. Познанието не може без анализ, а анализът не може без синтез. Затова мисленето има аналитико-синтетичен характер. В по-късно време Аристотел на тази основа създава класическата (формалната) логика (Радев, Панова, 1999, с. 33–38).

Сократ (469–399 г. пр.н.е.) е една от най-колоритните личности на античния гръцки свят, философ (интелектуалец), който със своята истинска личност и творчество, в изключително висока степен е повлиял на европейската и световната мисъл.

При анализа на творчеството се открива, че Сократ не само участва във всеки Платонов диалог, не само в повечето случаи именно той ръководи дискусията, но и всичките му опоненти неизбежно биват победени от аргументите и иронията му. И в контекста на тази ситуация днес почти не съществува изследовател, който би имал смелостта да се произнесе категорично по въпроса относно разграничаването на собствените идеи на Платон от тези на Сократ.

За Сократ мъдростта е знание, но тъй като не е по силите на човека да знае всичко, знанието трябва да бъде ориентирано към това да дава ориентири на всекидневния живот, да разкрива природните, човешките

и божествените явления, както и мястото на човека в света, и да дава възможност на човека да води разумно своите човешки дела. Едно от основните положения, залегнали в сократовата философия е, че мъдростта се свежда до това човек да знае границите на своето знание и незнание; и в непосредствена връзка с това основно положение той определя или фиксира мястото, обема и същността на своето знание спрямо божествения разум, като заявява: *“Аз знам, че нищо не знам”*. Според него “няма нищо по-силно от знанието” и поради това регулативната роля на знанието е безусловна и абсолютна, тъй като именно знанието е силата, която обезпечава благото (доброто) и отклонява злото.

С името на Сократ се свързва определянето на термина *диалектика* – като начин на разсъждение, форма за водене на беседи, която за разлика от еристиката (софистическа наука, учение или метод за водене на спор), представлява логика на научното изследване, на съдържанието на моралното съзнание и начин на култивиране на добродетелния живот. Опирайки се на елейската школа (Зенон) и софистите (Протагор) пръв поставя въпроса за субективната диалектика, за диалектическия начин на мислене. За него диалектиката е представлявала наука и изкуство за съгласувано поставяне на въпросите и намиране на точните отговори, теория на беседата, при която двете страни водят не противопоставително и дори враждебно, а дружеско и взаимно съгласувано събеседване. Сократ е подчертавал, че докато при спорещите еристици главната цел на спора е да бъде затъмнен самият предмет на спора, то при беседащите диалектици главната цел е събеседниците “да вкусат от отровните билки на мъдростта на другите” и чрез съвместни усилия да бъде постигнато пълно прояснение на същността на проблемата и на нейното решение. Според Сократ изкуството на беседата се състои в уменията да се тръгне от онова, което вече е известно на събеседника, да бъдат маркирани границите на неговото знание и незнание, да му бъде помогнато да си спомни онова, което той (“неговата вечна душа”) вече знае и може да си спомни (“анамнесис”), и после, в хода на беседата, да “бъдат възстановени” онези елементи от знанията на “неговата вечна душа”, които с течение на времето са били “по-трайно забравени” или “загубени от паметта”, и така, в крайна сметка, да се достигне до “възраждане” (“духовно възраждане”) на знанията на “вечната душа” на събеседника. По този начин, според Аристотел, Сократ е търсел “същността на нещата”, тъй като се е стремил към умозаклучения, а умозаклучението не е нищо друго, освен именно намиране на същността на нещата.

Основно в метода на Сократ се прилага идеята за връзката между отделните страни на диалектичката дейност. Индукцията се свързва с дедуктивната способност на човешкото мислене, която проверява истинността на достигнатите общи определения (Радев, 1988, с. 28).

В учение за диалога се намират наченките на критическото мислене, неговата логическа структура и закономерности. Сократовият метод е основополагащ при теоретичните идеи за диалектиката на Платон и логиката на Аристотел (Радев, Панова, 1999, с. 41–46).

Платон (427–347 г. пр.н.е.) е един от най-крупните представители на античната и на световната философска мисъл изобщо. Истинското му име е Аристокъл. Заслужава внимание фактът, че именно заради неговите високи спортни успехи още като ученик в т.нар. музическо училище той е получил името, с което е останал завинаги известен – Платон (от гр. platos) означава “широкоплещия”. Той е ученик на Сократ и неговото учение (древногръцки идеализъм) оказва влияние върху създаването на християнската религия. Обосновава логическите категории на своята философия по пътя на критическото разглеждане на отделни страни от минали учения.

Особено важен елемент във философията на Платон е неговото схващане за гносеологията и епистемологията, за “обективното съдържание на познанието”, за “знанието като особена реалност”, или както той се изразява, за “знанието само по себе си”. В основата на това схващане е залегнало маркираното от него противоречие между митологията и рационализма на философската мисъл, при което, все пак липсата във философията на нужните му в това отношение теоретически определения той компенсира чрез митотворчество, или както сам се изразява – когато не е в състояние да достигне до същността на нещата, той “призовава на помощ божествените сили”. Въпреки това обаче, най-характерната черга на Платоновата гносеология е именно нейният реализъм, представляващ, според съвременните изследователи, една от връхните точки в литературното творчество на Античността. Според Платон знанието притежава обективен статус и смисъл, то е особен вид или форма на усвояване на действителността, при което “истината е най-висшата форма или лик на знанието”, тя е “крайният резултат от абстрактно-логическата дейност”, а нейното достигане може да бъде реализирано само по силата на определени критерии, които са доброто, справедливостта и прекрасното.

В онтологията на Платон има три структурни елемента: сетивен предмет, математически числа и идеи, на които отговарят три съответни

структурни елемента в познанието (гносеологията и логиката): усещане (мислене), разсъдък и разум.

Според него основните форми на познавателната дейност са разсъдъкът (най-низша форма на мисленето, която оперира с фигурите на сетивността) и разумът (по-висша форма на мислене, която осъществява по-висока степен на абстрахиране), при което именно “*разумът* изразява способността на душата да реализира в най-голяма степен своята активност”, “да се устремява към вечните същности – идеите. Метафизически противопоставя усещанията на теоретическото мислене (разума), като те не могат да бъдат източник на истинското знание. Истинското знание (познание на идеите) е достъпно само на разума и се извършва чрез понятието (пак там, с. 58–64).

Платон развива диалектиката, логическата философия. Разглежда *диалектиката* като “теория за битието и за неговите основни родове и видове”, като “учение за основните характеристики на действителността”, и следователно като такъв именно елемент на философията, най-значимата цел на който е “обосноваването на философията”. За Платон “диалектиката е знание за всеобщото”, “знание за най-общите характеристики на действителността”, и “диалектик е само този, който обхваща цялото и достига до общия обзор на явленията и обектите”. Той счита, че целта на диалектиката е “довеждане на определенията до установяването на общността, издигането на мисълта до всеобщото” и различаване на идеите една от друга, разкриване на онова, което ги обединява и което ги разграничава, т.е. тя е логиката на човешкото познание, което може да се движи както надолу, така и нагоре (Платон, 1982).

В рамките на синтетичния подход диалектиката на Платон изследва съединяването на логическите идеи. В нея пътят на мисленето осъществява аналитична дейност (чрез анализ и синтез), за да осмисли частното на основа на общото. Диалектиката на Платон се явява мощно логико-теоретично средство за обогатяване на човешкото познание.

Аристотел (384–322 г. пр.н.е.) – най-високото развитие на древногръцката философия. Огромното значение на творческото дело на Аристотел, съвсем не се свежда до т.нар. гениално систематизиране и обобщаване на съществуващите постижения на човешкото познание, а се изразява и в *откриване и очертаване на определени закономерности в познанието*. Така неговите произведения съвсем не са някакъв механичен “свод” или “сбор” от научните постижения на Античността, а са дълбоко съдържателен и задълбочен теоретически анализ и откриване

на взаимовръзката между отделните клонове на човешкото знание. В тях Аристотел, изхождайки от видовете или формите на битието, от различните страни или сфери на действителността, разграничава и основните групи или области на познанието и постулира схващането си, че науката, която има за предмет на изследване по-възвишена област от битието, е по-съвършена и по-ценна. При анализа на познавателната дейност философът описва механизма на отделните видове усещания, като провежда обективно-съдържателен подход. Усещането е базата на психичната и познавателната дейност на индивида, неговите особености се обуславят от качествата на съществуващите независимо от съзнанието предмети, неговите данни са базата на абстрактнологическата дейност (Аристотел, 1997).

Аристотел поставя и въпроса за “логиката като нова област във философията” и като “наука за правилното мислене”. Безспорно той е създателят на науката логика и откривател на нейния предмет – формите на мисленето. Като правило в литературата е прието логиката на Аристотел да бъде характеризирана като “*формална логика*”, защото има за предмет формите на мисленето и принципите, изразяващи структурата на мисленето. По своята същност логиката на Аристотел е “наука за законите и формите на мисленето, за истинността на мисленето и за неговата формална правилност”. За него *мисленето* е опосредено познание и отразява субективността като такава; като най-висша интелектуална дейност разумът (умът) обхваща противоположностите в тяхната взаимовръзка и достига до по-общи заключения; мисленето е познание за общото и същността и теоретическото обосноваване. Аристотел представя и формите на мислене. Открива анатомията на мисленето, определя структурата и принципите на мисленето. Изяснява познавателната стойност на формите на мисленето и ги разглежда като съответствие на реалните страни и отношения към действителността. Така понятието е познание за общото, същността и закономерността, произтичащо от приложението на абстрахирането и обобщението на емпиричния материал. Създението е най-отличителната страна на познавателната дейност, изразява динамиката на мисълта в “логическото овладяване” на действителността.

В своето диалектическо учение Аристотел говори за връзката между индукцията и дедукцията. Индукцията е умозаключение от единичното към общото. Единичното ни е дадено чрез сетивните възприятия, но за общото ние не получаваме знание чрез сетивното възприятие. Индуктивното мислене започва с възприятие, а дедукцията завършва с него.

Дедукцията играе важна роля в мисленето и познанието, но общите предпоставки са обобщение на опита.

Аристотел посочва не само връзката между знание и общо, но и отношението между знание и доказателство. Доказателството изхожда от общото, но общото се добива по индуктивен път, индукцията пък не е възможна без сетивни възприятия на отделните предмети.

В знаменитото произведение “Никомахова етика” Аристотел представя нравствено-практическата дейност на личността. Отношението между волята и мисленето, практическите интереси и интелектуалните мотиви са изразени във връзката между т.нар. етически и диалогоетически добродетели (Радев, Панова, 1999, с. 69–76).

Епикур (341–270 пр.н.е.) – основоположник на епикурейството. Съществена страна от неговата философия е канониката, която обхваща най-основните проблеми на познавателната дейност. В нея се отстояват *принципите на материалистическата теория на познанието, подчертава се обективния смисъл на познанието, разглежда се отделни степени и форми на тази дейност*. Епикурийската каноника в действителност представлява една от формите на елинистичната гносеология. Нейният гносеологически сенсуализъм се изразява в постулата “няма нищо в разума, което по-рано да не е било в усещането”.

Според Епикур светът е познаваем. Усещанията дават достоверно познание. Те са единственият източник на познание. Истината е основана на доверието към показанието, които ни дават усещанията, защото те ни дават образа на нещата. Общите понятия се образуват чрез мисловна преработка на усещанията за единичните предмети. Понятията и съжденията са верни, ако не се отклоняват от усещанията. Грешките в познанието се коренят в разума, когато той се откъсва от усещанията. Философът схваща усещанията твърде примитивно, като отделяне от предмета на малки невидими копия, които проникват в порите на сетивните органи на човека. Епикур разглежда също някои значими въпроси на материалистическата логика – идеята за ясно и точно определение, отделни прийоми (наблюдение, сравнение, аналогия) на индукцията, опита и др. (пак там, с. 79–84).

В **обобщителен план** може да се каже, че материалистическата философия за античното време поставя основно въпроса за човешката природа и собствената духовна дейност. Мисленето (познанието) се разглежда в контекста на диалектичната логика. Нейното формализиране открива извода за прехода от живото съзерцание към абстрактното

мислене и от него към практиката. На основата на учението за същността на човешкото познание (Демокрит), на логико-дискурсивната страна на познанието (Сократ), на съучастието на мисленето в свръхсезивните идеи (Платон) и на дейностната страна на мисленето (Аристотел) се очертават механизмите на стихийната диалектика. Индукцията (изразява в най-висока степен съдържателната страна на беседата) се свързва с дедуктивната способност на човешкото мислене, с помощта на която се достига до истината.

Разсъжденията за мисленето (разума) определено придобиват диалогичен характер. Извеждат се основополагащите тези за формите, принципите и закономерностите на мисленето изобщо. В разгледаните учения на видните древногръцки учени не се визира самото понятие “критическо мислене”. В този аспект то може да се више в структурата на диалектичното познание, където на основата на аналитико-синтетичния подход се достига до интелектуална дейност.

В ученията на древните мислителите, критическото мислене придобива обективен смисъл за изразяване на субективността като опосредствено познание, като висша интелектуална дейност, обхващаща различни страни на познавателната дейност – анализ, синтез, обобщение, умозаклучение.

Типичното за **средновековната философия** е господството на схоластиката (лат. *schola* – школа) и нейното подчинение на теологията. Схоластическата логика съвършено откъсната от опита, като изцяло изхожда от Свещеното писание наречено още “отци на църквата”. Философията през този период е с логико-гносеологически характер, където основният въпрос се състои в разграничаване функциите на знанието и вярата.

Пиер Абеляр (1079–1142 г.) – френски представител на ранната схоластика и един от най-видните представители на средновековната мисъл изобщо. В своето произведение “Да и не” защитава каузата на рационализма. За него разумът е щит за философията, както съвестта – за всеки почетен човек. Истината на разумните доказателства е много по-силна, отколкото авторитетът, към който църковните лица прибягват. Разбирането на мислителя за *диалектиката* е твърдо критично и отдалечено от паралогизмите на софистиката. Прави ясно разграничение от средствата на ораторското изкуство, които са на мода в схоластиката. Диалектиката по-скоро помага за правилното усвояване на мисълта на

теоретическите определения, тя е метод за разкриване на съдържанието на теоретичното знание.

П. Абеляр изработва средства на диалектиката при тълкуване на догмите. Започва с формулирането на въпроса, понеже с това се поставя самата тема на разсъждение. Първият ключ, който отваря врата на мъдростта, е *въпросът*, поставянето на който ангажира мисълта в търсене на истината. По този начин се извежда бивалентната логика, която оперира с два характеристики по истинност – “вярно” и “невярно”, като с това се ангажира теоретическият анализ. Така диалектиката за Абеляр е наука за доказателство, за логическо обосноваване изобщо, което може да се получи посредством логически непротиворечиви разсъждения. Заниманията в областта на логиката и диалектиката провокират и интереса към необходимостта към разглеждане на въпросите на метафизиката (онтологията) за познанието (Гановски, 1973, с. 157–158).

Авероес (*Мохамед Инб Рушд 1126–1198 г.*) връхна точка в средновековната арабска философия, най-автентичната и завършена форма на аристотелизма. За него философията е носител на знание и мъдрост, които се базират върху непосредствените средства на логиката. Подчертава ролята на сетивата за познанието на света.

Познавателната дейност за Авероес е дейност на сетивата и най-вече на разума. Подчертава обективния смисъл на познанието и апелира към вярно изучаване на света и на неговите явления такива, каквито са в действителност. Познанието зависи не само от субективните намерения на индивида, а преди всичко от неговите обективни условия. *Най-висшата степен на познавателната дейност е човешкият разум*, който достига до познанието за същността и закономерностите на действителността. Определенията на мисленето Авероес нарича “несъмнени съждения” за действителността. Да се отрече ролята на разума, според него означава да се отрече наличието на причините в света.

На основата на приоритета на разума в познавателната дейност, Авероес разработва учението за индивидуалната и универсалната душа, за единичния и универсалния разум (наречен още интелект). В своето произведение “За единството на отделния интелект” философът признава познавателните възможности на човека и лансира демократичните схващания за човешката природа. Този интелект е еднакъв за всички хора, представлява единна природа, в която кулминират познавателните възможности на човешкия род и неговите възвишени цели и достойнства (Гановски, 1973, с. 158–160).

Тома Аквински (1125–1274 г.) – най-крупната фигура на средновековната философия в Западна Европа. В областта на теория на познанието философът обосновава умерения реализъм на идеализма, според който универсалните, общите обективни понятия, се схващат като неотделими от единичните неща. Връзката между обекта и субекта на познанието се осъществява посредством формата. Формален характер има не само сенсуализмът, но и рационализмът, почиващ на метафизическото (антидиалектическото) противопоставяне на духовното и материалното. Теорията на познанието на Аквински е значителна крачка в развитие на схоластиката, основаваща се преди всичко на учението на Аристотел за “видовете”. Всяко познание става в субекта чрез възприемането на обекта. Не се възприема цялото битие на обекта, а само това в него, което се уподобява на обекта. “Видът” на предмета е негов познавателен образ. Способността на познаването благодарение на въздействието на обекта става действителна. Учението за видовете на Т. Аквински се отнася както към сетивното познание, така и към интелектуалното познание. Отрича емпиричното изследване и е противник на наблюдението и на индукцията в познанието (Радев, Панова 1999, с. 128–133).

Сигер Брабантски (ок. 1240 – ок. 1281 г.) – виден представител на авероизма. Дейността му притежава изключително голямо значение за защита на научното дело на Аристотел.

Неговото учение представлява най-прогресивната форма на средновековния аристократизъм. На първо място сред теоретичните дисциплини поставя метафизиката, т.нар. първа философия, изучаваща универсалните причини и принципи на действителността. В своята книга “За вечността на света” Брабантски прави ясно разграничение между вярата и знанието. Култивирането на интелектуалните способности на индивида стимулира едно критично отношение към света, жизнено необходимо за всяко творческо начинание. Според философа правилно могат да оценяват онези хора, които вярват на *очевидните сетивни данни и на разума, а волята на човека придобива необходим характер благодарение на неговото знание*. Ето защо, ако разумът е “правилен” и волята е “правилна”. Благото на човека е в неговите интелектуални добродетели. За Брабански *божественото у човека (ако изобщо има нещо божествено) е интелектът (разумът)* (Гановски, 1973, с. 163–164).

Роджър Бейкън (ок. 1214–1294 г.) – творчески мислител, представител на нова насока в средновековната схоластика. Основна черта в неговото творчество е реалистичността и смелата критика, насочена към

освобождаването на човека от опекунството на авторитета, който определено е закрильник на невежеството. “Невежествената тълпа” старателно се прикрива под маската на “показната мъдрост”.

Философът ярко критикува откъснатостта на схоластичния метод от живота. За него има три източника на познание: авторитет (различава “истински” и “недостоеен”), разум и опит. За него опитът е един от основните източници на познание. Действително и окончателно решение на въпроса дава само опитният метод, който “достига до познанието на причините и явленията”. Експериментът е “царица на знанието”. *Корените на мъдростта трябва да се търсят в “опитната наука”,* тъй като без опита нищо не може да се знае достатъчно ясно и пълно. Изтъква ролята на експеримента като независимо, самостоятелно средство за изучаването на действителността (Радев, Панова, 1999, с. 145–149).

Като **обобщение** може да се каже, че в условията на схоластичната философия се води остра борба между различните прогресивни и реакционни направления (между схоластичния идеализъм и материализъм; между реалисти и номиналисти), която от своя страна несъмнено оказва влияние върху философските учения за мисленето. Независимо от господстващата идеология на християнската религия в европейския феодализъм, идеята за критическото мислене намира своя теоретична обосновка в опозиционната мисъл на Авероес, който подчертава приоритета на разума в познавателната дейност, в доразвиване от античността значението на диалектическия характер на мисленето (Пиер Абеляр), което се отличава със своя концептуализъм, връзката на човешкия разум с т.нар. естествена теология (Тома Аквински) и радикалната идея за автономия на човешкия разум (Сигер Брабантски). В религиозните догми и извън тях, идеята за критическото мислене придобива своеобразен синтез между ролята на разума (интелекта) в познавателната дейност и сетивната обективна действителност. Критическото мислене, основано на информираността, се обуславя от потенциалните сили на разсъждението, както и от необходимостта мотивите да бъдат “систематично култивирани”, т.е. чрез критическото мислене не винаги се отхвърлят установени вярвания, а само тези, които нямат разумни основи.

Всепризнато е, че през **Ренесанса** (фр. *renaissance* – възраждане на класическата древност) се наблюдава връщане към ценностите и културата на античността, но с нагласа за новаторство, за преход от преход от Средновековието към новото време. При Ренесанса се възхвалява всичко човешко.

Николай Кузански (1401–1464 г.) – неговото творчество е ключов момент в културната история на Западна Европа и в пълен унисон с утвърждаващия се хуманизъм. Издига идеята за ограничеността на собственото знание във всеобщата гносеологическа норма.

Теоретически източник на диалектическите идеи на Н. Кузански е античната философия, особено неоплатонизмът. За философа човешкото познание започва с усещането и въображението и завършва с разсъдъка и разума, притежава обективна основа. Тези особености на познанието се намират във взаимодействие. Неговите форми съответстват на обектите, до които се отнасят. Има три степени в развитието на познанието: сетивно, разсъдъчно и разумно познание. Разумното познание е висше познание. Главната функция на разума е да познае противоположностите и да ги преодолее. Сетивата и разумът се свързват посредством разсъдъка. Разумът е способен на диалектическо мислене. За Н. Кузански човешкото познание се реализира в присъствието на влиянието на незнанието. Човек се стреми да се освободи от незнанието си. Извън пределите на знанието е не вярата, а *“ученото незнание”*, разбирано като всеобща норма на творческите начинания на индивида и ориентиран в познавателната дейност. Човек познава чрез сетивата, разсъдъка и разума, но само разумът може да мисли безкрайно. Затова именно в разума е благоподобие на човека. Тази мисъл по-късно е доразвита от Хегел (Радев, Панова, 1999, с. 153–157).

Философът е признат майстор в диалектическите разсъждения и в съставянето на диалози, наравно със Сократ и Платон.

Франсис Бейкън (1561–1626 г.) – представител на емпиризмът в класическата философия. Родоначалник е на английския материализъм на опитните науки в новото време. Според него познанието и нещата се осъществява чрез възприемането на обкръжаващия свят и минава от единичните конкретни неща към общите закони.

В своя *“Нов Органон”* той извежда смисъла на човешкото знание в афоризма *“Знанието е сила”*, където познанието се определя не само от природата на предмета, но и от психическите качества и насоченост на субекта. Фр. Бейкън създава *нов метод на научното познание на природата, който нарича – индуктивен*. Чрез него връзката между сетивата и разума се осъществява най-пълно в добре поставения експеримент, който има предимството на непосредственото възприятие и на рационалната осмисленост. Научната индукция в този смисъл включва както сетивната, така и рационалната способност за преминаване от

наблюдение към обобщение. Това изкачване на ума от опита към абстракцията трябва да бъде непосредствено. За философа анализът, синтезът, сравнението, наблюдението, експериментът са главните условия за осъществяване на индуктивното умозаключение, т.е. чрез т.нар. “индуктивни таблици”. Чрез тях умът подрежда изучаваните факти така, че да стане способен да направи единствено възможните изводи.

Фр. Бейкън прави едностранчив опит да преодолее старата формална логика и да създаде логика, свързана с познанието на фактите. Неговата индуктивната логика се явява първата степен в развитието на метафизическия материализъм. Посредством нея се дава мощен тласък за развитието на естествознанието в новото време (Кючуков, Сивилов, Денков 1991).

Диалектичките идеи на Фр. Бейкън са повлияли върху Лайбниц, френските материалисти от XVIII век и особено върху Дидро, Кант и др.

Класицизмът е своеобразно продължение на Ренесанса. Класицизма възхвалява преди всичко човешкият разум. Зачита извънредно много яснотата, логичността и строгата уравниовесеност.

Рене Декарт (1596–1650 г.) – представител на френския класически рационализъм. Неговата мисъл: “Мисля, следователно съществувам”, дава превес на интелектуалното над емоционалното. В увода на знаменития си трактат “Разсъждение за метода, за правилно ръководство на разума и за търсенето на истината в науките”. Тук той формулира изследователски метод, основан на *индукцията* и *дедукцията* (открива отношението между общото и единичното в действителността и познанието). В декартовият метод анализът и синтезът са свързани. Анализът се състои от издигането на човешката мисъл и познание от непосредствено даденото към принципите, а синтезът – от принципите към отделните частни изводи, към по-сложното. Синтетичният път има по-голямо значение за доказателството на нашето познание.

В противоположност на Фр. Бейкън, Декарт отрича, че е възможно да се достигне истината по пътя на усещанията и опита. Усещанията се променливи, непостоянни и са източник на смътно и неясно знание. *Източник на истинското знание може да бъде само разумът, независим от усещанията.* Пътят на познанието започва със сетивния опит и се основава на съмнението. Единствено разумът е този, който може да ни даде отговори на вълнуващите ни въпроси. Общият критерий за познанието не са усещанията, опитът и практиката, а яснотата, очевидност-

та на интелектуалното прозрение, умственото съзрение на истината. По този начин се поставят основите на рационализма, т.е. познание чрез разум, без опит.

Логиката на Декарт е не само учение за метода на познанието, но и учение за истината и заблудението. Между метод и истина има връзка. Методът е необходим за търсене на истината. За Декарт човешкият разум трябва да измине пътят на “*съмнението*”, за да достигне до необходимите принципи, лежащи в основата на всяко познание. Радикалното откритие на Р. Декарт е самодостоверността на насочеността към себе си мисъл, т.е. откриване фундаменталността на *човешкото самосъзнание* (Ключуков, Сивилов, Денков, 1991).

Способността да съдим правилно и да различаваме истината от неистината, което собствено наричаме здрав смисъл или разум, е по природа еднаква у всички хора, а също, че нашите мнения се различават не защото едни хора са по-разумни от други, а само защото насочваме мислите си по различни пътища и не обръщаме внимание на едни и същи неща. Понеже не е достатъчно да имаш добър ум, а главното е добре да го прилагаш.

Научните открития на Р. Декарт в последствие са потвърдили диалектическия начин на мислене.

Просвещението е духовно и интелектуално движение, обхващащо периода от края на XVII до началото на XIX век. Свързва се с XVIII век, който е наречен – век на разума. Термиът е въведен от Кант и означава “светлина”. Основният философски проблем е светлината на разума трябва да отговори на човешкия въпрос какво представлява самият той. Докато Ренесансът се интересува доста абстрактно и най-общо от човека, то Просвещението се занимава конкретно с него. Вълнуват го проблемите за познанието, свързани с психологията и гносеологията (гносис – познание) – учение за същността на познанието на действителния свят от човека, за произхода, развитието, формите и методите на познанието, за характера на истината и нейните критерии.

Томас Хобс (1588–1679 г.) със своята механоматериалистическа и номиналистическа онтология предава изключително значение за разбирането на основните тенденции в новата европейска философия.

Въпросът за природата на логическото познание на действителността е поставен от Хобс като един от най-важните проблеми във философското познание. За него има два вида знание: едното е знание за фактите (опира се върху усещанията и паметта), а другото – знание за

последователната зависимост на едно твърдение от друго (условно знание, което утвърждава необходимите зависимости между нещата).

За философа непосредствено възприеманите предмети в сетивния опит не са самите външни неща, а най-вече “сетивни призраци”, които само говорят, че независимо от нашето съзнание съществуват материални тела, които въздействат върху сетивата. По този начин Хобс издига неопреодолима за разума преграда от “сетивни призраци” между познаващия човек и познаваната действителност (Радев, Панова, 202–204).

Джон Лок (1632–1704 г.) – представител на модерната емпирическа философия. В своята теория за познанието Лок застъпва тезата, че сетивният опит е единствената връзка на познаващия човек с външната действителност, и от друга – съдържанието на цялото познание е субективно преживяване на индивидуалното съзнание. В центъра на репрезентационната гносеология на Лок в “Опит за човешкия разум” се оказва не разумът като чиста субективност, а “опитът” като разум. Представите, получени от опита (*външни* – въздействие на материалните неща върху сетивните и *вътрешни* – рефлексия), се наричат идеи (всичко, над което размишляваме – усещания, спомени, фантазии, мисли). Източникът на идеи в разумът се осъществява чрез усещанията и чрез рефлексията (вътрешно възприемане дейността на нашия ум, вътрешен диалог на вече придобитите идеи).

Дж. Лок не приема възгледите на Платон за вечните идеи, нито възгледа на Декарт за вродените в човешкия ум идеи, защото човешкият ум е чиста дъска, върху която възпитанието и опитът записват знанията. За философа *интелектът е чиста способност за познание, която няма свое съдържание*. Всичко, което се намира в разума, е резултат на опита. Познанието има такива граници, каквито и опитът. Познанието се отнася до тези обекти, които опитът може да обхване. Това е продукт на развитието на природознанието, на механиката и математиката (Лок, 1972).

За първи път Лок поставя тезата: преди да познава нещата, човек трябва да познава познавателните си способности. Позовава се на психологическото познание, което се свежда до индивидуалните човешки способности

Бенедикт Спиноза (1632–1677 г.) представител на класическия рационализъм. В теорията на познанието, със съчинението “Етика”, философът разграничава три вида познание. Първият вид – сетивно познание, което дава смътни и неистинни представи за нещата. По-висока степен представлява познанието, което имаме при посредството на разума, който

е способен да познае модуси на движението и покоя, атрибутите на протяжността и мисленето. За най-висш вид познание Спиноза смята (както и Декарт) *интуицията*, която откривала изведнъж истината, без посредстващата роля на мисълта. От установените по такъв път истини или аксиоми, се извеждат дедуктивно всички останали изводи и заключения. В него се различават две степени: рационално познание, т.е. познание чрез умозаклучение и интуитивно познание, което е достоверно само по себе си. Интуитивното познание е познание за принципите, а рационалното – извод от тези принципи.

Според философа учението за интелектуалната интуиция и дедуктивното мислене откъсва познанието от опита и обществената практика. Общите положения на дедуктивното мислене се добиват по опитен и индуктивен път, а не чрез интелектуалната интуиция. За Спиноза всичко е свързано с всичко в света. Това е крайъгълният камък на диалектическата логика (Гановски, 1973, с. 207–210).

Използвайки строго логическия подход Спиноза разгръща една последователна *дедуктивна рационалистическа система* на философските понятия.

Готфрид Лайбниц (1646–1716 г.) продължава линията на новия рационализъм по посока на обективно-идеологическия логицизъм онтологически плурализъм. В неговата философия за познанието се откриват елементи на диалектика като към Спинозовото понятие за субстанция той присъединява принципа на дейностната сила или самодейност. Усъвършенствайки формалната логика (Аристотел) философът въвежда закона за достатъчното основание, според който се установяват истините на фактите. В него обогатява познатите (още от времето на Аристотел) логични закони на тъждеството, за противоречието и законът за мисленето. Откриват се прозрения за необходимостта от създаване на съдържателната логика.

Логиката на Г. Лайбниц е изградена върху рационализма на теорията на познанието. Доразвива рационализма на Декарт и Спиноза и систематически критикува основното съчинение на Дж. Лок. Неговото учение за индукцията е в духана рационализма.

В произведението “Нови опити върху човешкия разум”, Лайбниц идва до идеята за връзката между всички неща, за развитието схващано като развитие на съзнанието. Абсолютните истини са само “истини на разума”. Те трябва да бъдат извлечени по пътя на логическото разсъждение. Това е способността на разума да достига до аналитични необхо-

дими знания, чиято истинност не подлежи на опитна проверка поради всеобщото им значение, макар и често опитът да провокира тяхното отриване. Опитът е призван не само да провокира разума да открива вечните истини, но и да носи информация за природата и заобикалящия ни свят. Знанията, които опитът ни доставя не са необходими и всеобщи, но те не са и чисто субективни, защото чрез него разумът получава непосредствени сведения за съществуването. Именно благодарение на опита разумът достига до действието в природата на закона – до истините за фактите.

Г. Лайбниц изяснява ролята на анализа и синтеза в научното познание. Чрез синтеза от простото към сложното ние можем да постигнем прекрасни истини. Преходът от усещане към мислене не е количествено различно познание. Усещането е мислене в безсъзнателна форма. Усещането е създаване на понятия от първи стадий. Развитие на познанието е усъвършенстване без качествен скок (Гановски 1973, с. 211–213).

Философът говори за хармонията между духовното и материалното.

Имануил Кант (1724–1804 г.) – родоначалник на немската класическа философия. Основната негова философска доктрина е трансценденталния идеализъм. Най-известни съчинения са “Критика на чистия разум” и “Критика на практическия разум”.

Една от централните теми в работите на Кант е темата за човешката свобода – свободата да се мисли свободно, в синхрон със себе си, и свободата на изразяване на мисълта, свободата на човека от готовите предписания. Той оказва голямо влияние върху философията на романтизма и на идеализма през XIX век. Творбите му са отправна точка за Хегел. Както е известно, Кант в творчеството си има два периода. Първият период се определя като “догматически” (за обхвата, силата и границите на познавателната способност, наречена разум). Вторият сам е нарекъл “критически”, където в знаменитите си книги е подложил на задълбочена критика самата човешка познавателна способност, а покрай това и успял да въведе ред не само в употребата на разума, ами и на всички останали човешки духовни сили (Кант, 1967).

Основното съдържание на своята система Кант прави изследването и критиката на възможностите на човешкия разум. Като критикува старата метафизика, той идва до дуалистически извод. Теоретическото му учение се състои от две части. В първата се разглежда способността на сетивното знание, дава се анализ на границите, характера, съдържанието и насоките на сетивната дейност на човека. Тази част на своята

система Кант нарича “трансцендентална естетика”. Сетивата са едни очила. Ние гледаме през тях на нещата. Не можем да ги свалим, защото са ни дадени по природа, те са част от нас. Сетивата (нашите очила) правят света пространствено-временен.

Втората част е “трансценденталната логика”, която се разделя на “трансцендентална аналитика” и “трансцендентална деалектика”. “Аналитиката” разглежда априорната дейност на разсъдъка и произхода на категориите, с които той оперира. Оттук и названието на тази част на системата. В “диалектиката” Кант критикува не разсъдъка, а разума. Тук се поставя въпросът за възможността на познанието да достигне безусловното и абсолютното. Разкриват се логическите противоречия, в които неизбежно изпада разумът, когато мисли.

Познавателната способност на човека, която Кант изследва в своята система, е дадена априори, т.е. преди всякакъв опит и преди него, макар че тия способности са дадени като всеобщи и необходими предпоставки на всякакъв опит и сами са способности да се проявяват само в опита. За Кант знанието започва с опита. Разграничава знание “опитно” – “апостериорно” и знание доопитно, независимо от опита – “априорно” (Кант, 1994).

За Кант нашият интелект има две форми. Първата – разсъдъкът – способността да мислим чрез категории (като причина, следствие, резултат). Категориите точно прилягат на опита. Втората форма – разумът – способността да мислим с идеи. Идеите са само три – душа, свят и Бог. Тези идеи надхвърлят нашия опит.

Трансценденталната логика на Кант изследва формите на разсъдъка и разума съдържателно, като ги поставя в отношение с обекта на мисленето. Тя определя генезиса на развитието на познанието. Синтетичният характер на познанието е основен проблем на логиката на Кант и на цялата философия. Оттук произлиза важноста на проблема за аналитичните и синтетичните съждения. А съждението играе важна роля в логиката. То заема централно място, защото е основна форма на мислене, а не умозаклучението. Същността на съждението е в действителност същност на мисленето изобщо. Философът се различава от традиционното подреждане на формите на мисленето – понятие, съждение и умозаклучение, т.е. понятието е основна форма на мислене, а съждението се образува от понятието, умозаклучението път от съждения. За Кант понятието е резултат от съждения и умозаклучения. Той подрежда и систематизира по друг начин формите на мисленето: съждението е основна и първична форма на мислене, а след това са умозаклучението и понятието.

Създението е един синтез на представи или понятия. Понятието и Кант има диалектически характер. Според него многообразието, различието се мисли в единство (тъждество) .

Кант прави и една подробна система на всички категории, благодарение на които ние мислим. Категориите и идеите са също някакви очила, но очилата на интелекта. Ние и тях не можем да свалим, те са нашият мисловен инструментариум. Ние не можем да мислим за нещата, без да използваме понятията като ” причина”, “душа”, “свят”. Като се приложат категориите на чистия разум, ние успяваме да въведем ред в съществуващите явления, успяваме да се доберем до тяхната скрита за окото същност, т.е. в крайна сметка достигаем до самите закони на съществуващото: човекът се оказва, по думите на Кант, законодател на природата. Защото ние, благодарение на разума си, на мисленето си, имаме решаващ дял във възникването на оная картина на света, с която разполагаме. По този именно начин природата се изправя пред нас като едно царство на необходимостта, от което зависим, но и което сами в някакъв смисъл сме създали; по някакъв начин Кант сякаш детронира Бога и на него място поставя човека – и това наистина е една доста модерна идея, която може да стане разрушителна, ако не се разбере правилно (пак там).

Йохан Фихте (1762–1814 г.) прави опит да превърне трансценденталната логика на Кант в диалектическа логика. Той е не само философ, но и педагог. Не е разработил учението за създението и умозаключението както Кант. Познавателните способности на човека (усещане, съзерцание е творческо въображение, разсъдък и разум) той разглежда диалектически (в изменение и развитие), но на субективноидеалистическа основа. Съзерцанието е характеризирано различно от всички негови предшественици (Платон, Кант). Диалектическото отношение между дейност и страдание обяснява същността на съзерцанието. Предметът е продукт на безсъзнателната дейност на продуктивното въображение, а представата е резултат на съзнателна дейност. Предметът и представата са едно и също, но същевременно са и тъждествени, и противоположни. Това е диалектически момент, диалектическо отношение между познавателен образ и предмет. Те са сходни и същевременно различни. Разсъдъкът е между въображението и разума. В разума идеалното става реално. Силата на въображението твори реалното, но в нея няма нищо реално: чрез разсъдъка продуктите на въображението стават реални. Въображението и разсъдъкът са необходими за усвояване и отразяване на обективните вещи, а не за тяхното създаване.

Основен недостатък в учението на Й. Фихте за усещането е, че той отрича вещта в себе си, т.е. материята, източник на усещане. Този идеалистически недостатък го води към друг: усещането не е първична степен на познанието, откъсва се диалектическата връзка между усещане и мислене (Кючуков, Сивилов, Денков, 1991).

Хегел (1770–1831 г.) – се издига над всичко създадено в диалектиката и диалектическата логика до него. Най-голяма негова заслуга се състои в създаване на диалектическа концепция за развитието и в разкриване на законите на диалектическото развитие на природата, обществото и мисленето. Подлага на критика дуализма между предмет и мисъл и обосновава тъждеството между мислене и битие. Това е основен принцип в неговата логика.

Хегел създава нова логика – *диалектическа логика*. Критикува традиционната формална логика, но не я отрича. Нарича я разсъдъчна, като се различава от диалектическата. Тя се определя от аспектите на мисленето като логика за диалектическото или отрицателно разумно мислене и спекулативно или положително разумно мислене.

Известен е със своята диалектика. За него диалектиката представлява “учение за противоположностите”. Да открием противоположни неща (топло и студено) не е достатъчно. По-важно е да умеем да преминаваме от една противоположност към друга (от топло към студено и обратно). Тези “преминавания на мисълта от едно нещо към друго, тези “движения” на мисълта Хегел нарича “диалектика” (Хегел, 1966).

Във философската система на Хегел диалектиката е всеобщ принцип на разгръщане на абсолютната идея. В частност, неговата логика е наричана „диалектическа“, тъй като проследява вътрешното натрупване на мисловните форми чрез пораждање на отрицанието, а след това чрез снемането му в нова, по-обща мисловна форма. За философа логиката е “науката за *чистата идея*, т.е. за идеята в абстрактния елемент на мисленето. Изграждайки това предварително понятие за логика той определя мисленето като (1) преди всичко “азът”, най-простия израз на съществуващия субект, (2) но същевременно като размишление, продукт на своята дейност и (3) съответно като нещо, което се променя чрез тази дейност и само така е истинно за себе си – посредством своята собствена промяна.

Диалектиката на Хегел представлява не просто метод на познание на предметите, който се свързва с определен диалектически подход, а се отнася до природата на самите предмети. Диалектическият метод е в състояние да проникне в най-дълбоката същност на действителността,

защото не е само подход към нея, а и теория за тази най-дълбока същност, изразяваща необходимостта, т.е. логика на нейното противоречиво саморазвитие (Сивилов, 1994).

От позиция на диалектическия метод, логиката на Хегел се построява чрез метода от абстрактното към конкретното. Това движение конкретно е свързано с единството на анализ и синтез и единството на индукция и дедукция. При движението от сетивно-конкретно при емпиричния стадий на познанието се използва анализа и индукцията, а при теоретическия стадий и систематизацията преобладава синтезът и дедукцията.

Рационална и ценна е идеята на Фихте и Хегел за връзката на логиката с практическата дейност. Според Фихте понятието се образува в практическата дейност на хората. Хегел свързва мисленето с целесъобразната, трудова дейност на хората. Това означава, че логическите категории и форми (съждения и умозаклучения) се създават в практическата дейност (Радев, Панова, 1999, с. 292–300).

Обобщавайки може да се каже, че през Възраждането се доразвива философската мисъл за диалогичния характер на критическото мислене, като акцент се поставя и върху емпиричните основи на мисловните индуктивно-дедуктивни процеси. Философското познание за критическото мислене извървява пътя към откриването на собствени закономерности, еквивалентни на функциите и структурата на познанието.

Въпреки недостатъците на емпиризма (отдава се значение на индуктивния метод на познание – Фр. Бейкн и др.) и на рационализма (значение на дедукцията – Р. Декарт, Спиноза, Лайбниц) техните характеристики подпомагат за разбиране качествената разлика между индуктивния и дедуктивния метод (емпиричното и теоретичното знание) и взаимната връзка между тях. Това разбиране спомага за по-цялостно и всеобхватно открояване компонентите на критическото мислене.

Книгата на Фр. Бейкн “Развитието на обучението” може да се приеме като една от най-ранните текстове, посветени на критическото мислене. Декартовият метод обогатява теорията за критическото мислене, като формулира необходимостта от ясност и точност в мисленето, т.е. критическото мислене се основава на принципа за систематичното съмнение. За Дж. Лок фундаменталните основи на критическото мислене са заложени във възможността за критично отношение към собствените права и отговорности. Философските идеи на Кант и Хегел осмислят преминаването от латентно състояние в състояние на осъзната действителна активност като се говори за субективно, действено, цялостно и конкретно мислене.

Модерната философия е философия на Новото време, практикувана в Западна Европа и Северна Америка в края на XVIII и началото на XX век. В нея се съчетават множество школи и системи, включващи различни философски концепции.

Позитивистката философия започва своето съществуване с възгледите на Огюст Конт, Хърбърт Спенсър, Джон Стюърд Мил. Позитивизмът е продължение на емпиристките традиции, запазва стремежа научното познание да бъде избавено от тежестта на метафизическите спекулации. Типичен представител на това философско течение е **Огюст Конт** (1798–1857 г.), който формулира “закона за трите стадия (епохи)” на интелектуалната еволюция на човечеството и на отделната индивидуалност, определящи в крайна сметка цялото развитие на обществото. През последният “позитивен стадий” човекът преминава през въпроса “защо” към въпроса “как”. Мисловните алгоритми са подчинени на принципа на икономика на мисленето (Сивилов, 1994).

Джон Стюърд Мил (1806–1873 г.) създава цялата логическа теория на ранния позитивизъм. Логиката на научното познание е според него гръбнак и връх на теорията и епистемологията на науката. Той прави преценка на статуса и отношението между индукцията и дедукцията. В общата структура на логическия извод и при получаването на опитно, “позитивно” знание първостепенно значение има индукцията. Логиката пронизва познанието, но това не означава логизиране на познанието. Логиката е общ съдия и посредник на всички конкретни изследвания. Тя не наблюдава, не открива, не изобретява и не изнамира доказателства, но отсъжда дали те са намерени. Логиката има метатеоретични, епистемологически функции. Тя определя условията за постигане на вярно знание и посочва неизменни критерии за истинното познание (Колев, Гочева, 2001).

Третият период в развитието на позитивисткото мислене – **неопозитивизмът**, обхваща аналитичната философия, логическия атомизъм на Ръсел и Витгенщайн; логическия позитивизъм на учените от Виенския кръг; логическия емпиризъм след разпадането на Виенския кръг.

Логическият позитивизъм е школа във философията, която съчетава емпиризма (изеята за опитния източник на познанието) и се опира на постиженията в математическата логика от края на XIX и първите двадесетина години на XX в. и на тяхната интерпретация от Бърtrand Ръсел и Лудвиг Витгенщайн.

Според логическите позитивисти — не някаква мисъл, идея в главата на човека, в ума, а правилата на езика, които определят как ще

се използва това изречение. Изречението има смисъл, ако според съществуващите правила на някакъв език има начин да се определи дали то е истинно или неистинно. Тук идва емпиризмът на логическите позитивисти: източникът на смисъла, това, което определя дали съчинените от нас изречения ще бъдат истинни, или не.

Идеята за **критическото мислене** е централна във философията на образованието на **Б. Ръсел** (1872–1970 г.), макар и това да не е всеобщо признато в литературния обзор през последните десетилетия на ХХ век. В множество свои документи и книги, концепцията за критическото мислене (не е систематизирана в единна цялост), се вражда в либералните и рационалните модели на неговата философска мисъл. Той използва широка гама от термини при характеризирането на критическото мислене – критичен начин на мислене, критична нагласа, критично решение, критичен контрол, критичен преглед и възприемчивост. Тръгвайки от идеята за развиване на творческия импулс на детето, според Б. Ръсел критическото мислене е една от основните цели на образованието, очертаваща интелектуалните и моралните аспекти на хуманистичния идеал (Russell, 1994).

Л. Витгенщайн (1889–1951 г.) работи в областта на логиката, философията на разума и на езика. В своя “*Логико-философски трактат*” изразява мнение, че езикът е съвкупността от всички средства да мисля, разсъждавам, да се изразявам и споделям с другите. За философа важните мисли на човек могат да се изразят, защото могат да бъдат споделени. Когато мислим и разсъждаваме, ние го правим само, чрез думите, които знаем, визуалните картини, които сме виждали или си представяме образи. Общуваме, като обменяме думи, жестове, докосвания. Възприемаме всичко около нас само, чрез нашия език. Дори да не общуваме с никого, освен с нас самите, мислите ни за света не могат да излязат извън границите на нашия език (Колев, Гочева, 2001).

Карл Попър (1902–1994 г.) сериозно критикува идеите на Виенския кръг, като изхожда от същите основни позиции: емпиризм, стремеж към строга обосновааност на теорията. В тази връзка предлага нов метод – “по мек” критерий за научност на теорията. От нея не се изисква да бъде верифицируема (претенция, която не може да бъде удовлетворена и от най-простото универсално твърдение), а фалсифицируема, т.е. опровержима. Принципът на фалсифицируемостта гласи, че ако една теория не допуска възможността да се окаже невярна, то тя е псевдонаучна. Казано с други думи, ако не съществува експеримент, който да покаже че теорията е невярна, то тя е псевдонаучна. С помощта на тази теория ще се обобщят

на пръв поглед несвързани изследвания, в центъра на които се намира проблемът за несъвършенството на човека и неговото познание; самият проблем за съответствието ще се появи в нова светлина и ще се очертаят пътищата за по-ефективно използване на събраната през вековете информация. Критическият рационализъм на К. Копър, описвайки неговата еволюционна епистемология, се явява един от основните конструкти на теорията за критическото мислене (Маринов, 1992).

Прагматизмът е течение във философията, което датира от втората половина на XIX век. Отрича обективната истина, а признава само практическите резултати като критерий за обясняване на философските идеи. Най-виден представител на прагматизма е **Джон Дюи** (1859–1952 г.). Философът се насочва към един инструменталистки подход, близък до прагматизма. Познанието бива разглеждано не като нещо абсолютно сигурно и обективно, а по-скоро като процес на взаимодействие между познаващия и познаваното. Според тази концепция човек може да бъде подтикнат към познание само когато е налице проблемна ситуация, т.е. такава, която го поставя в положение на неизвестност относно нещо. В проблемната ситуация понятията и вярванията ни показват своята неадекватност или пък изобщо не функционират. За да се реши проблемът, трябва да се предприеме определена стратегия, която включва преценка на проблема, изготвяне на хипотеза, експериментиране и извеждане на заключение. Така истината е само едно условно понятие, чието значение е положено в контекста на проблемната ситуация. В този смисъл се казва, че истината е “инструмент”, т.е. тя е средство, с което се постига определена цел, набелязана от индивида. Това разбиране се отразява и в педагогическите възгледи на Дюи, в основата на които стои идеята за “проблемната ситуация” като единствен способ за усвояване на нови умения и знания (Дюи, 1997).

Феноменологията е философия на преживяването. Крайната точка на всяко значение и всяка стойност е живото преживяване на хората. **Едмунд Хусерл** (1859–1938 г.) създава феноменологията като течение във философията на XX век и като специфичен философски метод. Тя е учение за развитие на съзнанието. Съзнанието е насочено към предметите. Тази насоченост в “Идеята за феноменологията” Е. Хусерл нарича “интенционалност”. Интенционалното съзнание има ценности, които той нарича “феномени”. Да се анализира феноменът, означава да се анализира насочеността на нашето съзнание: как предаваме смисъл на предметите, каква част от смисъла идва от езика, каква от асоциациите, каква от

възприятията, дали имаме съзнание-усещане или съзнание-въображение (Колев, Гочева, 2001).

Екзистенциализмът (от немск *existenz* – съществуване, живот) може да се определи в най-общ и популярен смисъл като философия на съществуването. Въпреки разликите в доктрините на водещите философи екзистенциалисти, те имат нещо общо – възприемат човека като субект (а не като обект на изследването си), не само като мислещ субект, а по-скоро като действена, чувстваща, жива човешка личност заедно с условията, при които съществува тази човешка личност, като отправна точка на своите философски разсъждения.

Екзистенциалната философия е антирационалистическа. За нея разсъдъкът е непригоден инструмент за изследване на истината, а процесът на познанието има стойност едва тогава, когато може да бъде схванат като естествен начин на поведение на цялостната личност, при това не само като единствената функция на духовните сили. Недеформираният, привързаният към своето ежедневие, инстинктивно уверен човек мисли екзистенциално, т.е. той не мисли абстрактно, спекулативно и систематично. Екзистенциалното мислене не е мислене, в което човек участва съответно като цялостно телесно-душевно-духовно същество със всички свой предчувствия и опасения, със своя опит и надежди, грижи и потребности. Само пред такъв “мислител” се разкрива истината, същностното в нещата. Разсъдъкът по природата си и според своята история е сляп за ценностите, но тъкмо ценностите са тези, които превръщат нещата в познаваеми дадености и привеждат живота в движение.

Идейни извори на екзистенциализма са Философията на живота, феноменологията на Е. Хусерл, религиозно-мистичното учение на Сьорен Киркегор. Философът разглежда съществуващите религиозни и философски системи по отношение на това как човек използва своята лична свобода. Той намира всички тези системи за незадоволителни по отношение на отговора им за целта и смисъла на живота, затова формира възгледа, че всеки сам е отговорен за намирането и преследването на своя жизнена цел (Колев, Гочева, 2001).

Типичен представител на това течение е **Карл Ясперс** (1883–1969 г.), според който човекът е комуникативно същество и това определя характера и неговото битие, истина и разум. Фундаментално условие за комуникацията е свободата, която индивидуално се осъществява в избора, политически обаче се гарантира от държавния строй и става възможна в неговата практика. Мисленето и действието получават своята

гаранция за истинност едва в комуникацията: “истинно е онова, което свързва” (пак там).

Херменевтика (от гр. *ερμηνεύω*, „тълкуващ“, „обясняващ“) е теорията и умението за тълкуване. Името херменевтика се свързва с името на гръцкия бог Хермес. Освен бог на търговията, той покровителствал и красноречието. Чрез него изглеждащото далечно, ставало достъпно и близко за хората. Предполага се, че поради това едно от най-древните изкуства – умението да се разяснява и тълкува, е наречено херменевтика. **Ханс-Георг Гадамер** (1900 г.) е най-яркият представител на съвременната херменевтика. При него херменевтиката напуска територията на гносеологията и става елемент на една фундаментална онтология. Той наследява и развива тази философска традиция, която започва с Даниел Шлайермахер, продължава с Вилхелм Дилтай и Мартин Хайдегер. В “Истина и метод – основни черти на една философска херменевтика” Х. Гадамер разкрива цялата същност на разбирането, тълкуването и интерпретацията (Шиваров, 2005).

Тълкуването предполага преди всичко *знание* не само за изследваното явление, но и за неговия контекст. Трябва да са известни мястото, участниците, времето, в което се разглежда дадения обект. След това идва *интерпретацията* – да се открие значението на явлението, да се анализира през гледната точка на съвремието и изследователя. Накрая идва *разбирането* – гледните точки се съпоставят и след тяхното обобщение се достига до по-пълно знание за нещата.

Разликата между тълкуването, интерпретацията и разбирането е в това, че в разбирането фактически се схваща смисълът, прониква се в него. Разбирането обединява тълкуването и интерпретирането, правейки понятен смисъла на културния текст. Да бъде разбран смисълът на нещо, означава да бъде признато наличието на други самостоятелни мисловни светове. Важно е да се отбележи и тълкуването със своята тежест в херменевтиката, защото то е пътят на търсенето и намирането на “смисъл” в непознато явление, текст или вещ. То предполага нещо повече от знание за самия обект – например познаване на смисъла на думите, чрез които се описва обектът. Истинското тълкуване е не само знание за текста, но и за контекста на явлението.

Х. Гадамер изразява убеденост, че актуалността на херменевтическият проблем се основава най-вече на задълбочаване във феномена на разбирането. Според него когато човек се опита да разбере класиците (във философията например), се задължава към истината. Той отбелязва и една от слабостите на съвременното философстване – то се обръща

към тълкуването и преработването на класическата си традиция. Х. Гадамер отбелязва и необходимостта от подлагане на подобна самопреценка. В разбирането на текстовете на велики мислители като Сократ, Платон, Аристотел, Лайбниц, Кант или Хегел се познава истина, която не би била достижима по начин, различен от преработване и самооценка.

Установявайки отношението на философите към проблема за познанието (разум – мислене), лесно се забелязва, че **заключението, което правим за критическото мислене** не е просто основано на определени мисловни алгоритми. Всеобщността на структурните компоненти на критическото мислене се извежда, от една страна, от характеристиките на диалогичната логика, където се разкриват неговите вътрешни връзки и закономерности като познание. Изхождайки от методологическия смисъл на критическото мислене, в неговата същност се открояват логични операции (анализ, синтез, обобщение, съждения, умозаключения и др.), които, от своя страна водят до променливо и в същото време развиващо се мислене. Тук трябва да се уточни, че анализирането на нещата от живота се разглежда в единство, във връзка, в синтез. По този начин се постига цялостно отражение на действителността в познавателния процес.

В този аспект се извеждат личностните умения и качества (познавателна насоченост, диалогово взаимодействие, критично отношение към себе си, търсене на причинно-следствени връзки, разбирането и др.), които могат да се впишат във функционалните конструкти на понятието “критическо мислене”.

В по-ново време философската мисъл се ориентира конкретно към анализиране на критическото мислене в контекста на социалния живот и на образователната политика. Разчупването на основите на консервативните социално-антропологични закономерности води до изследвания, където се документира склонността на човешкия ум да мисли дисциплинирано – “подредено” (за активно и умело концептуализиране на информационния блок), за генериране на собствен опит, за диалогичност и рефлексия, като всичките те съдействат за ръководство на убеждения и действия, съобразно променливите функции на социалната и образователната индокринация.

Фундаменталната роля на философското познание се изразява във всичките тези универсални идеи, концепции, течения, школи (от древността до наши дни), които по свой индивидуален начин допринасят за систематизиране методологията на критическото мислене. По един или друг начин те притежават философска значимост, която далеч не се

ограничава само в рамките на епистемологическата им функция. Начинът на мислене (дали е теоретично или емпирично, индуктивно или дедуктивно, критическо или творческо) има универсална валидност, която се обуславя единствено и само от личностната ориентация на познавателния процес. Да се избере абсолютност или относителност, предметност или личностност, да се промени небитийността в битийност – това е въпрос на личностно отношение и активност, като характеристики на човешка позиция, обуславяща се от стила на мислене. Критическото мислене позволява да се изрази именно тази индивидуализация по посока действия, тълкувания, аргументации, оценки, опиращи се не само на логиката, но и на съществуващите универсални интелектуални ценности.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Андонов, Ал.* Диалектичното мислене – новаторство и творчество. С., 1988.
2. *Аристотел.* Аналитики. I. С., 1997.
3. *Бънков, А.* Основни етапи в развитието на диалектичната етика. С., 1987.
4. *Витгинцайв, Л.* Философски изследвания. Избрани съчинения. С., 1988.
5. *Гановски, С.* Кратка история на философията. С., 1973.
6. *Герджиков, С., К. Янакиев.* Философия на науката. Антология. С., 1999.
7. *Дьюи, Д.* Психология и педагогика на мисленето. М., 1997.
8. *Кант, И.* Критика на чистия разум. С., 1967.
9. *Кант, И.* Логика. С., 1994.
10. *Колев, И., Д. Гочева, Х. Паницидис.* Философия. Хронологична антология – От Талес до Деридо. С., 2001.
11. *Кючуков, Л., Л. Сивилов, Д. Денков.* Философия. С., 1991.
12. *Лок, Дж.* Опит върху човешкия разум. С., 1972.
13. *Макариев, Пл.* Научното познание. С., 1994.
14. *Маринов, М.* Логиката на науката и методологията на Карл Поппър. С., 1992.
15. *Мерджанов, Н.* Въведение в логиката. С., 1994.
16. *Платон.* Диалози. Том II. С., 1982.
17. *Радев, Р.* Антична философия. С., 1988.
18. *Радев, Р., Е. Панова.* Велики философи. С., 1999.
19. *Сивилов, Л.* Системното познание. С., 1994.
20. *Стефанов, В.* Въведение в дедуктивната логика. С., 2007.

21. *Философия и логика* (ранна антична философия). С., 2003.

22. *Хегел*. *Науката логика*. С., 1966.

23. *Шиваров, Н.* *Херменевтика*. С., 2005.

24. *McGreal, P.* *Great Thinkers of the Western World*, Harper Collins Publishers. New York, 1992.

25. *Russell, B.* *History of Western Philosophy* op. cit.: 58. This point is acknowledged by Blythe McVicker Clinchy, "On critical thinking and connected knowing", in Kerry S. Walters (ed.), *Re-Thinking Reason* New York: SUNY, 1994, pp: 33–42.

<http://www.en.wikipedia.org>

<http://www.translate.google.bg>

РЕТРОСПЕКТИВНИ ИДЕИ ВЪВ ФИЛОСОФСКОТО ПОЗНАНИЕ ЗА КРИТИЧЕСКОТО МИСЛЕНЕ

АНТОНИЯ КРЪСТЕВА

Резюме

Целта на настоящата разработка е да проследи историческото развитие на философската мисъл, чиито идеи и не толкова такива, са ориентирани към установяване на понятието "критическо мислене". Акцент се поставя върху отделни представители, концепции, школи, течения (от древността до наши дни), които по свой индивидуален начин допринасят за систематизиране методологията на критическото мислене.

RETROSPECTIVW IDEAS IN THE PHILOSOPHIS KNOWLEDGE ABOUT CRITIKAL THINKING

ANTONIYA KRASTEVA

Summary

The purpose of the present article is to follow the historical development of philosophic thought, which ideas are orientated towards defining of the notion "critical thinking". Emphasis is put on different representatives, notions, schools, streams (from antiquity to present), which in their own individual way contribute to systematization of the methodology of critical thinking.